

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Lotgevallen: De beleving van de dienstplicht door de Nederlandse bevolking in de negentiende eeuw

van Roon, E.W.R.

Publication date
2013

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Roon, E. W. R. (2013). *Lotgevallen: De beleving van de dienstplicht door de Nederlandse bevolking in de negentiende eeuw*.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 8. Slotbeschouwing

De dienstplicht die de Fransen introduceerden was een voor de Nederlandse bevolking nieuwe en onbekende vorm van staatsinmenging. De verplichting had een nationale reikwijdte, werd met wettelijke dwang van bovenaf opgelegd en had vrijheidsbeperkende gevolgen voor het persoonlijk leven. De jongens die de pech hadden een laag nummer te trekken, werden weggerukt uit hun vertrouwde omgeving om in onbekende oorden tot soldaat gedrild te worden voor een buitenlandse vorst die de ene na de andere oorlog uitvocht. Aanvankelijk was er veel actief verzet tegen de dienstplicht in de vorm van bijvoorbeeld conscriptierellen en desertie en ook na de komst van Willem I bleef in het eerste jaar 1814 het protest groot omdat de koning de dienstplicht van Napoleon in iets gewijzigde vorm handhaafde. Tijdens lotingen in dat jaar uitten deelnemers hun ongenoegen onder het genot van de nodige drank en onder begeleiding van veel lawaai en muziek. Opvallend was dat de autoriteiten in hun rapportage over de lotingen in dat jaar tegelijkertijd berichtten over protest tegen die andere belangrijke staatsverplichting: centrale belastingen.

Hoewel ook na 1814 de loyaliteit van de gemiddelde burger in eerste instantie bij zijn familie, regio of religie bleef liggen en niet bij de belangen van de staat, traden er in de loop van de negentiende eeuw wel belangrijke veranderingen op in de relatie tussen de staat en zijn burgers die van invloed waren op deze in beginsel negatieve grondhouding. Gedurende de eeuw raakten staat en samenleving steeds hechter met elkaar verbonden en in samenhang hiermee veranderde het karakter van de dienstplicht voor de Nederlandse burgers. Dit proces kende twee kanten.

Enerzijds drong de staat met de verplichting in het leger te dienen van bovenaf steeds dieper door in het dagelijks leven van zijn burgers. Ieder jaar opnieuw kwamen lichten jonge lotelingen tot in alle uithoeken van het land in aanraking met deze verplichting die belangrijke gevolgen had voor hen en hun omgeving. Hoewel de reactie van de burgers op deze staatsinmenging in eerste instantie afwijzend was, ontstond bij de landelijke overheid en legerleiding een groeiend besef dat de dienstplicht belangrijk kon zijn als instrument van natievorming, zelfs als die met tegenzin werd vervuld. Zij hoopten de kloof tussen de staat en burger te verkleinen door meer aandacht te besteden aan de zorg en het onderwijs van de jonge toegankelijke rekruten die ver van huis tussen leeftijdgenoten uit andere streken verbleven. Daarnaast beïnvloedden maatschappelijke ontwikkelingen buiten de invloedssfeer van staat en legerleiding indirect het leven van de dienstplichtigen. Zo kwamen er als belangrijk gevolg van de verzuiling militaire tehuizen die ontspanningsmogelijkheden boden aan katholieke en protestantse rekruten. Bovendien maakten nieuwe technologische ontwikkelingen als de komst van de trein, tram en fiets het makkelijker om verlof te nemen en gaven de aanleg van riolering en waterleiding het uitbreken van epidemieën in de dichtbevolkte kazernes minder kans.

Anderzijds droeg de manier waarop het dienstplichtmodel functioneerde bij tot een grotere betrokkenheid van onderaf van de burgers bij de staat. De ontmoeting die jaarlijks tussen burger en staat plaatsvond tijdens de verschillende rekruteringsstadia en tijdens het verlof buiten de kazerne, maakten de staat voor de burger zichtbaar en tot een minder abstract fenomeen. Daarnaast zorgden de van bovenaf doorgevoerde hervormingen ervoor dat de jonge rekruten hun dienstitijd in de kazerne minder enkel ondergingen als een oefening als soldaat in dienst van de staat. Zij kwamen naast hun dagelijkse militaire routine ook in aanraking met zaken als lezen, schrijven, vaderlandse geschiedenis en maakten kennis met andere gewoonten en streken. Het waren vaardigheden die zij goed konden gebruiken bij hun terugkeer in de zich moderniserende burgermaatschappij. Op deze manier bracht de dienstplicht van onderaf het groeiende gevoel van verbondenheid met de Nederlandse staat waar overheid en leger van bovenaf hun beleid op richtten. In deze studie ging de belangstelling uit naar deze twee kanten van dezelfde medaille, die in het verlengde lagen van de door Knippenberg en De Pater in hun studie over de eenwording van Nederland beschreven wisselwerking tussen modernisering en voortgaande vervlechting van staat en maatschappij.

Uit de voorgaande hoofdstukken bleek dat de weerstand tegen de dienstplicht na 1814 al snel niet gewelddadig was, maar een lijdzaam karakter kreeg. Lotelingen en hun omgeving die zich verzetten, deden dat niet langer openlijk met geweld: vertegenwoordigers van de overheid als burgemeesters en militiecommissarissen bleven buiten schot, en leuzen tegen het bewind werden niet langer geroepen. De afwijzende houding van Nederlandse burgers ten opzichte van de dienstplicht uitte zich vanaf dat jaar vooral in de verzoekschriften die zij schreven, in de pogingen die zij ondernamen om buiten de dienst te blijven en in de populariteit van het remplaçantenstelsel, maar ook in het belang dat zij

hechttten aan een goede gang van zaken rondom het rekruteringsproces waardoor geen jongens ten onrechte in de kazerne zouden belanden. Dat bleek vooral tijdens de loting, een gebeurtenis waarvan de betekenis in de vorige eeuw in de vergetelheid is geraakt, maar die brede lagen van de negentiende-eeuwse bevolking in beweging bracht. Zo stelden de autoriteiten een strikte regelgeving op om argwaan te voorkomen onder de vele lotelingen en omstanders die de handelingen rondom de trekking van de nummers met argusogen volgden. Er vond tijdens deze gebeurtenis dan ook nauwelijks grootschalige fraude plaats. In een eeuw waarin bijgeloof nog populair was, vertrouwden veel deelnemers liever op bovennatuurlijke krachten. Toch waren de lotelingen niet altijd even onschuldig, het kwam voor dat zij ten eigen faveure probeerden de loting in de war te sturen om zo een naloting uit te lokken.

Lotelingen kwamen vrijwel altijd persoonlijk hun nummer trekken en waren daarbij nogal eens onder invloed van de nodige alcohol. Ook de omstanders, burenvrienden en familieleden raakten volgens getuigen en publicaties uit die tijd vaak beneveld en wachtten de uitslag zenuwachtig af. De oorzaak van de spanning lag in de hoop een laag nummer te trekken waardoor minvermogende lotelingen niet hoefden op te komen en de gegoeden onder hen geen dure remplaçant hoefden te stellen. De alcohol werd gedoogd omdat de gebeurtenis zich niet alleen ontwikkelde tot een spannende en opwindende aangelegenheid, maar ook tot een *rite de passage*, een overgangsritueel dat het afscheid van de adolescentiejaren markeerde. Misbruik van sterke drank, andere buitensporigheden als vechtpartijen of schaamteloos flirten met meisjes, moesten de angst voor het nieuwe onbekende leven in de kazerne maskeren en werden eerder geaccepteerd dan op andere dagen. De loting groeide op deze manier uit tot een soort kermis. Hoewel de gebeurtenis niet cyclisch was voor de deelnemers, die immers slechts eenmaal in hun leven een nummer trokken, bleek de dag door alle opwindende, drank en medeleven vooral voor de bewoners van het platteland een jaarlijks ijkpunt, dat voor lotelingen en omstanders de saaie realiteit van de dagelijkse sleur voor even doorbrak. De lotingsdagen, met alle gebruiken daaromheen en het vele volk dat daarbij op de been was, gaven de dienstplicht een opvallende plaats in het dagelijks leven. Ook hielpen ze door hun jaarlijkse regelmaat en rituelen bij de aanvaarding van de lotgevallen van de deelnemers, die een nieuwe fase in hun leven tegemoet traden.

Het ging na 1814 bij de lotingen vooral om symboliek en vermaak, maar toch bleven de autoriteiten op hun hoede voor vernielingen, vechtpartijen en openbare dronkenschap. Daarnaast groeide in de laatste decennia van de negentiende eeuw hun zorg over het gedrag van de lotelingen onder invloed van maatschappelijke ontwikkelingen als een burgerlijk beschavingsoffensief, met zijn nadruk op zaken als vaderlandsliefde, gehoorzaamheid en zelfbeheersing, en de opkomst van het orthodox protestantisme dat grote waarde hechtte aan traditionele christelijke opvattingen. Bovendien gaf de Drankwet van 1881 de autoriteiten een instrument in handen om excessief alcoholgebruik tegen te gaan. Een bijkomstige politieke reden voor de groeiende overheidsbemoeyenis lag in de opkomst van het socialisme. Vanaf ongeveer 1870 lieten de socialisten tijdens de lotingsdagen in de grote steden steeds luidruchtiger van zich horen en probeerden ze de uitgelaten stemming in hun voordeel om te buigen. Hoewel er in deze steden door de colportage en andere propaganda sprake was van spanningen en ongeregelde heden, bleven de socialistische manifestaties beperkt van omvang en kwam het nergens tot grote ordeverstoringen. De aanhang van de socialisten op het platteland, waar de lotingen de gemoederen het meest bezighielden, was daarvoor te gering.

Het vervolg op de lotingsdagen gaf eenzelfde beeld te zien. Tijdens deze ontmoetingen tussen staat en burgers bleken eveneens negatieve gevoelens over de dienstplicht, terwijl ze er ondertussen ook toe bijdroegen dat de dienstplicht in het dagelijks leven haar onvermijdelijk karakter kreeg. Met onvermijdelijk wordt hier de confrontatie van de burgers met de rekruteringsmachine van de staat bedoeld en niet de onontkoombaarheid van de dienstplicht: lotelingen probeerden er per slot van rekening onder uit te komen, kregen vrijstellingen of hadden de mogelijkheid van vervanging. Ieder jaar opnieuw speelde het rekruteringsproces een essentiële rol omdat de staat slechts een beperkt deel van de beschikbare jongens voor de dienst in de nationale militie opriep: de dienstplicht mocht het beroepselement van het leger niet te veel op de achtergrond stellen en zeker niet te duur zijn. Bovendien was het motto van het parlement, dat op het terrein van de dienstplicht een grote vinger in de pap had, dat de dienstplichtlast niet zwaarder op de bevolking mocht drukken dan strikt noodzakelijk was. Het gevolg was dat onder de negentiende-eeuwse militiewetgeving over het algemeen ongeveer een derde van een jaarlichting daadwerkelijk de gang naar de kazerne maakte,

terwijl in laatste decennia van de eeuw het percentage dienstplichtigen door de bevolkingstoename zelfs naar vijftig procent daalde.

De ongelijke verdeling van de dienstplichtlast was niet alleen een fenomeen uit de negentiende eeuw. De kans om zelfs als goedgekeurde jongen buiten de dienst te blijven was groot, maar ook in het twintigste-eeuwse Nederland zou het nooit zover komen dat alle geschikte jongens daadwerkelijk werden opgeroepen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog leek het die richting op te gaan.⁴³¹ Maar de jaarlijkse lichteningen in het Interbellum, de periode tussen de twee wereldoorlogen, waren met hoogstens 19.500 man weer relatief klein, wat opnieuw leidde tot sociale ongelijkheid. Bovendien zou bij de mobilisatie in 1939 blijken dat vele ongehuwde jongeren de dans ontsprongen, terwijl talrijke huisvaders werden gemobiliseerd.⁴³² Na de Tweede Wereldoorlog verdwenen de geluiden over sociale onrechtvaardigheid niet. In 1979 schreven de minister en staatssecretaris van Defensie bijvoorbeeld een brief over het dienstplichtbeleid aan de Tweede Kamer waarin ze onderstreepten dat de ongelijkheid van de dienstplicht als een onbevredigende situatie werd ervaren.⁴³³ Uiteindelijk was de ongelijke verdeling van de dienstplichtlast, het aantal jongens dat niet hoefde te dienen werd in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw steeds groter, een van de redenen om de dienstplicht in 1997 op te schorten.⁴³⁴ Tijdens de bijna tweehonderd jaar van haar bestaan worstelden politici en beleidsmakers met het dilemma tussen goedkope, efficiënte en niet te zwaar op de bevolking drukkende, beperkte dienstplicht, en de onrechtvaardige verdeling van de dienstplichtlast die dat met zich meebracht.

De beperkte dienstplicht was dus van alle tijden, maar de verhouding tussen wel en niet dienstplichtigen lag in de negentiende eeuw door de dienstvervanging verhoudingsgewijs wel erg scheef. Knippenberg en De Pater benadrukten dat de beperkte jaarlijkse lichteningen en dienstvervanging afbreuk deden aan de rol die de dienstplicht in de negentiende eeuw speelde als instrument van eenwording.⁴³⁵ Dit onderzoek bevestigde gedeeltelijk hun standpunt, maar toonde ook andere krachten. Het negentiende-eeuwse dienstplichtmodel bleek een ambivalent karakter te hebben. Enerzijds was de dienstplicht beperkt en bracht zij uiteindelijk weinig burgers in de kazerne. Er ontbrak daardoor een dienstplichtmoraal: dienstplichtontduikers en jongens die zich lieten vervangen werden door hun omgeving nauwelijks gecorrigeerd op basis van vaderlandsliefde of onderlinge solidariteit. Anderzijds waren veel burgers wel betrokken bij de verschillende rekruteringsstadia van het dienstplichtmodel. Deze ontmoetingen tussen staat en burger droegen bij tot een zekere gewenning aan de dienstplicht. In de voorgaande hoofdstukken bleek iedere keer opnieuw het belang van deze ambivalente werking van het dienstplichtmodel voor de beleving van de dienstplicht. Door de beperkte lichteningen bleef de kazerne voor vele burgers onbekend en gevreesd, terwijl zij tegelijkertijd vertrouwd raakten met de dienstplicht door de pregnante rol die de rekruteringsstadia speelden in hun dagelijks leven.

De beperkte jaarlijkse lichteningen hadden een negatieve invloed op de betekenis van de negentiende-eeuwse dienstplicht voor het proces van eenwording. Maar hoe zat dat eigenlijk met de dienstvervanging? In tegenstelling tot de beperkte dienstplicht, was het remplaçantenstelsel wel een typisch negentiende-eeuws fenomeen, dat jonge lotelingen de mogelijkheid bood voor veel geld onder de dienstplicht uit te komen. De dienstvervanging had voor de dienstplicht als instrument van nationale integratie vooral een nadelige invloed op het cultiveren van een dienstplichtmoraal, maar de vervanging op zich was minder kwalijk dan op het eerste gezicht misschien lijkt. De plaatsen van zonen van ouders uit hogere milieus werden ingenomen door nummervwisselaars met de dienstplichtige leeftijd en steeds jonger wordende plaatsvervangers, die in verband met de landbouwcrisis steeds vaker van het platteland kwamen. Veel van deze remplaçanten hadden, net als de dienstplichtigen die voor hun nummer opkwamen, bij hun terugkeer in de samenleving vaak voor het eerst kennisgemaakt met de stad, leeftijdgenoten uit andere streken en met de kazerne als 'school der natie'. Bovendien hadden zij jongens vervangen die voor een belangrijk deel afkomstig waren uit de welgestelde, calvinistische en stedelijke kringen, die in de woorden van Knippenberg en De Pater een grotere verbondenheid met het vaderland kenden dan jongens uit de lagere milieus. Op deze

---

⁴³¹ Klinkert, *Van Waterloo*, 17.

⁴³² H. Amersfoort en P.H. Kamphuis (red.) *Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied* (Den Haag 1990) 58.

⁴³³ Handelingen Tweede Kamer, 1978-1979, 15 300 Hoofdstuk X, nr.44. Zie ook: Van der Meulen, *De verbeelding*, 62.

⁴³⁴ Zie hierover ook: Van Roon, *Lotelingen die een gokje wagen*, 8.

⁴³⁵ Knippenberg en De Pater, *De eenwording*, 141.

manier beschouwd had de dienstvervanging eerder een positieve dan negatieve invloed op het proces van nationale integratie.

Het door de staat ontworpen dienstplichtmodel beïnvloedde het dagelijks leven en zorgde voor een ontmoeting tussen burgers, staat en krijgsmacht. De militair historicus John Keegan stelt in zijn boek *A history of Warfare*, dat de werking van de negentiende-eeuwse dienstplicht zelf de belangrijkste drijvende kracht was in het veelomvattende proces van haar aanvaarding. De wortels lagen bij de Franse Revolutie die met zijn gelijkheidsideaal en gewapende burgers in het Europees bewustzijn het idee had doen postvatten dat de dienstplicht van een man een niet minder burger maakte. De herinnering aan vervlogen tijden met geronselde soldaten uit de laagste regionen van de maatschappij, die vaak tegen wil en dank dienden, maakte langzaam plaats voor een positiever beeld over de dienstplichtige soldaten. Zo werd het leger in de volksmond steeds vaker genoemd als de plek waar jongens man werden en als een door de overheid geschapen mogelijkheid om de horizon te verbreden.⁴³⁶ In deze studie bleken voor Nederland soortgelijke ontwikkelingen als door Keegan beschreven. Een verschil was wel dat Napoleon de dienstplicht in Nederland laat invoerde. Onder hem had dwang de plaats ingenomen van de democratische idealen uit het begin van de Franse Revolutie. Daartegenover stond dat de Nederlandse bevolking niet onbekend was met het fenomeen burgersoldaat. De burgerkorpsen uit de patriottische tijd hadden al democratische aspiraties verdedigd voordat in Frankrijk de revolutie uitbrak. De verplichte krijgsdienst van Napoleon was allermindst een opvolger van deze vrijwillige burgerbewapening. Maar de bescheiden en gedwongen lichteningsmanschappen die onder hem en daarna onder de Oranjevorsten jaar na jaar daadwerkelijk hun militaire training ondergingen, maakten de dienstplicht door hun permanente karakter op de lange duur een onafwendbaar onderdeel van het dagelijks leven. Daarnaast waren er in de loop van de eeuw militaire incidenten die zorgden voor een intensievere ontmoeting tussen burgers en dienstplichtigen dan in vreedetijd. Het belangrijkste incident was het conflict met België, dat niet alleen leidde tot de Tiendaagse Veldtocht, maar ook gedurende bijna tien jaar verschillende lichteningsdienstplichtige soldaten uit het hele land langs de zuidgrens gemobiliseerd hield. De mobilisatie tijdens de Frans-Duitse oorlog was door haar korte duur van minder belang. Maar ook in de zomer van 1870 bepaalden dienstplichtige soldaten twee maanden lang sterker dan anders het straatbeeld.

De betekenis van de dienstplicht voor het proces van nationale integratie moet ondanks de beperkte jaarlijkse lichtenings en mogelijkheid van vervanging dus niet worden onderschat. Dat laat onverlet dat het evident was dat de dienstplichtige jongen tot een minderheid onder zijn leeftijdsgenoten behoorde. De uitdaging om aan de verplichting te ontsnappen was daardoor groot. Hoe meer mogelijkheden er waren om buiten de kazerne te blijven, des te vanzelfsprekender was het om er gebruik van te maken. Vooral de keuringen lijken, net als bij de generaties uit de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw, populair te zijn geweest. Maar ook het bewust achterwege laten van een registratie in plaatselijke inschrijfregisters werd vooral in de eerste decennia van de militiewetgeving nogal eens uitgetoet. Er was een aantal lotelingen die de grenzen van het toelaatbare opzocht en trachtte de autoriteiten op een vals spoor te zetten door gebreken te simuleren of te verergeren en familieomstandigheden uit te vergroten. In sommige gevallen deinsden ze zelfs niet voor terug ingrijpende pogingen als zelfverminking of het omkopen van artsen.

Kan aan de hand van het aantal en de vorm van de gekozen ontsnappingsroutes iets gezegd worden over een in de loop der tijd minder negatieve houding van de Nederlandse bevolking ten opzichte van de dienstplicht? De veronderstelde afname van opzettelijk vergeten inschrijvingen, het verdwijnen van meldingen over zelfverminking, de geleidelijke daling na 1831 van het aantal onbrekende manschappen per provincie in de verslagen van de afloop van de lichtenings voor de nationale militia en het verminderde gebruik van het huwelijk als vrijstellingsgrond, geven wel een voedingsbodem voor de aanname dat er een afnemende behoefte bestond om aan een verblijf onder de wapenen te ontsnappen. Maar dat is een veronderstelling waarvoor het hier bestudeerde bronnenmateriaal uit de negentiende eeuw geen hard bewijs levert. Het aantal en de beweegredenen van de dienstplichtige jongens die probeerden hun lot te ontvluchten zijn om een aantal redenen moeilijk te bepalen. Ten eerste schreef een militiecommissaris of plaatselijk ambtenaar een bedriegerij die hij niet opmerkte logischerwijs niet op. Ten tweede was er een groep lotelingen die zich ondanks tegenzin wel in zijn lot schikte en uiteindelijk niets ondernam. Ook zij lieten geen sporen na. Ten derde waren er

---

⁴³⁶ John Keegan, *A History of Warfare* (London 1993) 357.

uitvluchtmogelijkheden, waarvan het huwelijk, de buitenlandse zeevaart en emigratie de belangrijkste waren, die met dienstplichtontduiking te maken konden hebben, maar waarbij sociale, economische, of in het geval van emigratie ook religieuze overwegingen, meestal het hoofdmotief vormden. Tenslotte vergrootte de overheid in de loop van de negentiende eeuw zijn grip op het doen en laten van zijn burgers door bestuurlijke en administratieve vernieuwingen, waar ook de deelnemers aan het rekruteringsproces mee te maken kregen. Zij liepen daardoor sneller tegen de lamp of zagen er eerder vanaf om de autoriteiten te misleiden.

De ontduiking van de dienstplicht lijkt in de loop der jaren te zijn verminderd, maar de koele houding ten opzichte van de dienstplicht verdween nooit helemaal. De aanhoudende stroom verzoekschriften die de plaatselijke besturen, de koning en centrale overheid ontvingen, de statische overzichten in de jaarlijkse verslagen van de afloop van de nationale militia die het ministerie van Binnenlandse Zaken verzorgde en het belang dat de negentiende-eeuwse burger bleef hechten aan het remplaçantenstelsel, demonstrenen dat veel Nederlands burgers tot het eind van de negentiende eeuw het liefst de dienstplicht ontweken. Een dergelijke houding ten opzichte van de dienstplicht was niet iets karakteristieks Nederlands. Bovendien was zij – net als de beperkte dienstplicht – niet een typisch negentiende-eeuws verschijnsel. Ook in de twintigste eeuw werd de dienstplicht niet algemeen aanvaard. Het groeiende aantal dienstweigeraars vanaf de Eerste Wereldoorlog, de dienstplichtigen die weigerden te vechten tijdens de Politionele Acties in Nederlands-Indië, de populariteit van S5,⁴³⁷ de vervangende dienstplicht vanaf de jaren zestig en de eerste soldatenvakbond, de in 1967 opgerichte VVDM met zijn ludieke acties rond haardracht en groetplicht, spreken wat dit betreft boekdelen. Er bestond wel een belangrijk verschil in het karakter van het verzet. De houding van de burger werd in de twintigste eeuw in mindere mate bepaald door de invloed van de dienstplicht op de individuele leefwereld, maar meer door een ideologische en politieke beleving die zich uitte in pacifisme, antimilitarisme en bezwaar tegen nucleaire bewapening.⁴³⁸ In de negentiende eeuw speelden ideologische of politieke denkbeelden daarentegen nauwelijks een rol, maar ging het vooral om persoonlijke en praktische motieven. De negatieve houding lag bij de inbreuk die de dienstplicht maakte op het dagelijks leven. De vele verzoekschriften om buiten de kazerne te blijven, tonen ondanks de wetenschap dat zij meestal ten eigen faveure waren aangedikt, de verstrekkende gevolgen die de dienstplicht vooral op economisch gebied kon hebben voor de toekomst van een loteling en het gezin waartoe hij behoorde. Daarnaast bestond er bij veel burgers een vrees voor het onbekende soldatenleven tussen de hoge muren van de kazerne. Deze ongerustheid werd door de schrijvers van brochures en krantenartikelen in de strijd voor of tegen dienstvervanging vanuit tegenstrijdige standpunten op zijn zachtst gezegd niet weggenomen. Het conflict tussen de moderniteit van de eenheidsstaat en de traditionele samenleving van de burger bestond tot het einde van de negentiende eeuw.

Ook na de dienstitijd in de kazernes werd het doen en laten dienstplichtigen en hun omgeving beïnvloed door de inmenging van de staat. De militiewetten bleken vrijheidsbeperkend op een aantal belangrijke terreinen van het maatschappelijk leven. Zo moesten gelovigen hun principiële bezwaren tegen geweld opzij zetten, werd de mobiliteit ingeperkt door verlofpassen en de eis dat een verlofganger oproepbaar moest zijn voor inspectie of herhalingsoefeningen, mocht hij vijf jaar niet zonder toestemming trouwen en moest hij bij het aangaan van een huwelijk bewijzen dat hij aan zijn militieverplichtingen had voldaan. Het waren ongemakken die niet onopgemerkt aan de verlofgangers voorbij gingen. Net als lotelingen tijdens het rekruteringsproces trachtten ook milicien-verlofgangers de wetgeving te omzeilen door de grenzen van het wettelijk toelaatbare in eigen voordeel te benutten zonder daadwerkelijk een overtreding te begaan. De herhalingsoefeningen tijdens de periode van vier jaar die de dienstplichtige met verlof buiten de kazerne doorbracht, gaven hiervan een voorbeeld. De minister van Binnenlandse Zaken kreeg veel verzoekschriften van verlofgangers of hun ouders om voor herhalingsoefeningen verschoond te blijven, maar uiteindelijk bleven weinig milicien-verlofgangers zonder toestemming van overheidswege thuis. Hetzelfde bleek bij de mobilisatie tijdens

---

⁴³⁷ In het kader van het militair geneeskundig onderzoek betekende een 'S5', een afkeuring. De dienstplichtige werd geestelijk instabiel verklaard en het verkrijgen van een 'gekkenbriefje' was geliefd bij gewetensbezwaarden.

⁴³⁸ De praktische persoonlijke bezwaren, als nadelige gevolgen van de dienstplicht voor de maatschappelijke carrière, zouden overigens nooit helemaal van het toneel verdwijnen. In de laatste jaren voor de afschaffing van de dienstplicht in 1996 ontstond er bijvoorbeeld nog een discussie over zogenaamde 'weigeryups' die juristenbureaus inschakelden om buiten de dienst te blijven en de eigen carrière niet te hoeven onderbreken.

de Frans-Duitse oorlog 1870-1871 toen een flink aantal van de opgeroepen manschappen zich ziek had gemeld, maar ten langen leste slechts 47 van de 12.500 verlofgangers het hadden gewaagd om zonder geldige reden weg te blijven.

De landelijke autoriteiten waren voor een goede gang van zaken bij de oproeping van verlofgangers voor de oefening en jaarlijkse inspecties afhankelijk van de medewerking van de provinciale en gemeentelijke overheden. Maar niet alleen tijdens dit stadium, tijdens alle stadia van de uitvoering van de militiewet waren lokale besturen belangrijk. De rol van de lagere overheden binnen het negentiende-eeuwse dienstplichtmodel vertoont sterke overeenkomsten met de functie die Knippenberg en De Pater hun toeschreven in het proces van politieke eenwording van Nederland. De positie van de gemeenten was daarbij volgens deze sociaal-geografen tweeslachtig. Enerzijds vormde ze het symbool van de lokale politieke autonomie en anderzijds waren ze voor de nationale overheid een belangrijk hulpmiddel bij de ontplooiing van haar centraal gezag. De Gemeentewet van 1851 bracht weliswaar een uniformering van de plaatselijke bestuursstructuren binnen een nationaal verband, die de gemeenten meer een verlengstuk van de staat maakten, maar aan de spanning tussen lokale autonomie en het plaatselijke bestuur als onderdeel van de staat kwam hiermee geen einde.⁴³⁹

De verschillende militiewetten plaatsten gemeenten op het terrein van de dienstplicht in eenzelfde kwetsbare maar eveneens machtige positie tussen staatsoverheid en de eigen plaatselijke bevolking. Aan de ene kant moesten ze ervoor waken dat ze niet te opvallend de belangen van hun eigen burgers vertegenwoordigden. Zo kreeg het gemeentebestuur in Den Haag een uitbrander van de koning toen het een organisatie voor militievrijwilligers wilde opzetten die de loting in de stad overbodig zou moeten maken. Het gemeentebestuur had teveel uit het oog verloren dat de koning een andere interesse had. Hij zocht vooral vrijwilligers voor zijn staande leger. Aan de andere kant kon een plaatselijk bestuur de eigen bevolking tegen zich in het harnas jagen door bijvoorbeeld de regelgeving te strikt uit te voeren. Naast het laveren tussen de verschillende belangen, bracht het lokale karakter van de militiewetgeving voor de plaatselijke overheden veel werk met zich mee. Dat leidde soms tot klachten van bestuurders en ambtenaren, die blijkbaar weinig oog hadden voor de positieve kant van de drukke werkzaamheden. Ze konden immers hun invloed op de gang van zaken rond de dienstplicht doen gelden doordat de staatsoverheid voor een goede uitvoering van de wet voor een belangrijk deel afhankelijk was van de medewerking van plaatselijke overheden en vooral van de organisatie en toegankelijkheid van hun administratie. Naast mopperende plaatselijke bestuurders en ambtenaren waren er dan ook die deze afhankelijke positie van de centrale overheid trachtten uit te buiten door bijvoorbeeld met hun gedegen kennis van de wet de kansen van inwoners uit de eigen gemeente te vergroten om buiten de nationale militie te blijven. Een uitgelezen mogelijkheid boden bijvoorbeeld de verzoekschriften om vrijstelling, die vrijwel allemaal vergezeld gingen met een advies van het betrokken provinciaal en plaatselijk bestuur.

De plaatselijke besturen hadden formeel via de wetgeving veel in de melk te brokkelen en daarnaast bleek de plaatselijke bevolking op informele wijze invloed uit te kunnen oefenen. In het verlengde van wat de in de inleiding geciteerde sociaal historicus Sleebe betoogde over het naast elkaar bestaan van formele en informele sociale controle in het Groningse kleigebied, bleken ook bij de uitvoering van de verschillende militiewetten beide vormen van sociale controle naast elkaar te bestaan. De autoriteiten kregen dankzij het decentrale karakter van de militiewetgeving bij het opsporen van fraudeurs in niet onbelangrijke mate steun van burens, dorpsgenoten of verre familie van verdachten. De 'verklikkers' kwamen meestal van het platteland, waar het verzuim van een jonge plaatsgenoot eerder werd opgemerkt dan in het anonieme leven van de stad en de rechtstreekse gevolgen beter voelbaar waren. Bij deze vorm van sociale controle onder het mom van het algemeen belang speelde eigenbelang de belangrijkste rol. Het ging nauwelijks om het corrigeren van gedrag vanuit een vorm van dienstplichtmoraal. Integendeel, veel van de bezwaarschriften over een verkeerde inschrijving, loting of een vrijstelling, waren afkomstig van ouders die het nummer van hun zoon aan de beurt zagen komen door het buiten de dienst blijven van een (vermeende) fraudeur. De plattelandsbevolking leefde op dit terrein van het maatschappelijk leven blijkbaar niet zo harmonisch en idyllisch samen als sommige romantici graag geloven. Het onderzochte bronnenmateriaal maakte niet duidelijk of het aantal verzoekschriften in de lijn van Sleebe na verloop van tijd daalde. De talrijke bewaren tegen de vrijstelling van plaatsgenoten in de archieven geven van het begin tot het eind van de negentiende

---

⁴³⁹ Knippenberg en De Pater, *De eenwording*, 158-161.

eeuw geen daling te zien. Het is daarom niet aan te geven in hoeverre het verbeterde staatsapparaat deze vorm van informele sociale controle overbodig maakte, wat overigens niets afdoet aan de opmerkelijke rivaliteit tussen plaatsgenoten die de vele verzoekschriften over mogelijk gesjoemel aan het licht brachten.

De minder welgestelde burgers bewandelden vooral de illegale wegen om onder de militiewet uit te komen, en voor arm en rijk bestond er een grote legale kans om via loting of vrijstelling buiten de kazerne te blijven. Alleen voor de meer bemiddelde burgers bleef er daarnaast nog de dienstvervangings als belangrijk alternatief over. Als er een onderdeel van het negentiende-eeuwse dienstplichtmodel was dat het eigenbelang belichaamde, dan was dat wel de dienstvervangings. In de honderd jaar tussen Napoleon, die het privilege in het leven had geroepen om de elite buiten zijn oorlogen en zodoende rustig te houden, tot het jaar dat Wilhelmina aan de macht kwam en een nieuwe eeuw zich aandiende, bleef de mogelijkheid van vervanging in betere kringen een vanzelfsprekendheid. Ook bij de bemiddelde burgers won eigenbelang het van de oproep van de staat om voor volk en vaderland de dienstplicht te vervullen. Zij zagen vervanging niet als een onvaderlandslievende daad. Hun zonen zouden in tijden van nood immers de wapens oppakken. Het conflict met de Belgen, dat veel studenten op de been bracht die in eigen vrijwilligerskorpsen dienden, was voor hen een bewijs. Maar in vreedstijd oefenen met boerenknechten en arbeiders was een andere zaak, die zij beneden hun stand achtten. Bovendien konden de vaak duur opgeleide jongen in hun ogen moeilijk worden onttrokken aan de overheid of het bedrijfsleven. De beperkte vorm van dienstplicht met dienstvervangings bevorderde een gebrek aan dienstplichtmoraal. De bevoorrechte groep kende geen gewetensbezwaren ten opzichte van zijn directe omgeving die immers evengoed van het remplaçantenstelsel gebruik maakte. Daarnaast zijn er in de archieven nauwelijks ambtelijke stukken te vinden over afgunst bij de lagere bevolkingsgroepen over dit privilege. In de verslagen over onrustige lotingen van militiecommissarissen werd de dienstvervangings bijvoorbeeld nooit als een van de mogelijke aanleidingen genoemd. De vervangingen waren een onderdeel van het dienstplichtmodel dat paste bij de negentiende-eeuwse standenmaatschappij: 'waar iedereen zijn plaats kende'. Bovendien waren deze minder welgestelde burgers politiek nog te onmondig en onwetend om dienstplicht en algemeen belang op een lijn te stellen en vanuit die gedachte de vervanging als moreel verwerpelijk te beschouwen.

De schema's met de verdeling van de jaarlijkse percentages vervangingen over de verschillende provincies lieten eveneens weinig zien van nationale gevoelens onder de welgestelde, stedelijke en calvinistische burgerij. Zij toonden dat de vraag naar plaatsvervangers en nummervwisselaars in het noorden en westen van het land opvallend in tegenspraak was met het proces van nationale integratie zoals dat door Knippenberg en De Pater is beschreven. In de armere provincies die buiten de protestantse kern van het land lagen, bleek de bevolking eerder bereid de dienstplicht te vervullen dan in de welvarendere, regeringsgetrouwe provincies. De tegenstelling demonstreert opnieuw dat eigenbelang een belangrijker rol speelde op de vraagzijde van de remplaçantenmarkt dan nationaal sentiment. Het aanstellen van een dienstvervanger werd in hogere kringen niet als moreel verwerpelijk beschouwd en dat kwam mede omdat dienstvervangings niet was gestigmatiseerd tot een onpatriottische daad. Voor de deelnemers op de vraagzijde van de remplaçantenmarkt waren standsbewustzijn, economische of plaatselijke omstandigheden en ook juridische aspecten veel bepalender voor hun handelen dan nationaal sentiment.

Gedurende de hele negentiende eeuw lijkt in dit gedrag, waarbij gevoelens van vaderlandsliefde nauwelijks speelden, weinig verandering te zijn opgetreden: de jaarlijkse percentages vervangingen daalden immers nauwelijks. Maar de percentages vertelden slechts een gedeelte van het verhaal. Ontwikkelingen binnen de Nederlandse samenleving zorgden namelijk voor een professionalisering van de particuliere bemiddelingsbranche en voor een stijgend aanbod van remplaçanten van het platteland, die daardoor binnen het handbereik kwamen van een groeiende burgerlijke middenklasse. De tussenhandelaren gingen zich organiseren en landelijk opereren dankzij een veranderende regelgeving, de komst van een nationaal spoorwegennet en advertenties in landelijke en regionale dagbladen die door een steeds groter publiek werden gelezen. Hun wervingsactiviteiten hadden succes bij jongens die werkzaam waren in de op een lokale markt opererende nijverheid, die ten opzichte van de grootschalige stedelijke industriële ondernemingen het onderspit dolf, maar vooral ook bij boerenknechten die door de landbouwcrisis vanaf de jaren 1870 zonder (vast) werk kwamen te zitten. De oude door het militair leven getekende en verdorven plaatsvervanger verdween, voor zover hij al

had bestaan en geen verzinsel was van militaire en burgerlijke auteurs die tegen plaatsvervangings waren, naar de achtergrond. De plaatsvervaarders in de laatste decennia van de negentiende eeuw waren veelal jonge ambachtslieden en boerenknechten die op de arbeidsmarkt in de knel zaten en in een tijdelijk verblijf in het leger tegen een voor die tijd hoge vergoeding een voorlopige oplossing van hun problemen zagen. Enerzijds bracht de professionalisering van de bemiddelingsbranche hen makkelijk in contact met militiemaatschappijen en tussenpersonen. Anderzijds zorgde de ontsluiting van het platteland dankzij verharde wegen, spoorwegen, het dagbladzegel en andere negentiende-eeuwse vernieuwingen ervoor dat de vrees voor het kazerneleven in de stad onder hen afnam. De succesvolle werving van de vele jongemannen van buiten de steden, geeft daar althans een indicatie van.

Naast deze ontwikkelingen die zich van binnenuit de remplaçantenbranche voltrokken, groeide ook de aandacht van buitenaf voor wat zich in de loop der tijd tot het dienstvervangingsvraagstuk zou ontwikkelen. Er ontspon zich een landelijk debat waar niet alleen het parlement en de pers, maar ook bonden voor en tegen dienstvervangings aan deelnamen. Maatschappelijke ontwikkelingen als de voortschrijdende democratisering en de komst van de massamedia zorgden voor een groeiende belangstelling van een steeds breder publiek. Het debat werd niet enkel gevoerd door parlementariërs en hoofdofficieren maar ook door politiek geëngageerde burgers en militairen die uit minder welgestelde kringen afkomstig waren. Dit politieke gebakkelei over dienstvervangings was deels een afspiegeling van de schoolstrijd en de tegenstellingen liepen dientengevolge vrijwel parallel aan de scheidslijnen tussen liberalen en confessionelen die deze strijd kenmerkten. De protestanten en vooral de katholieken vreesden de kazerne als late voortzetting van de openbare school waar de jeugd niet binnen de eigen gezindte kon worden opgevoed, terwijl de liberalen de kazerne steeds sterker zagen als kweekschool van nationaal besef en eendracht zonder godsdienstige verdeeldheid. De brede aandacht voor het dienstvervangingsvraagstuk droeg op deze manier bij tot hervormingen van het soldatenleven. Bovendien trad er in het verlengde van het debat een zekere politisering op van de vraag over het vervullen van de dienstplicht. Er werden voorzichtig, en door de Dienstplichtbond van De Savornin Lohman stellig, de eerste vraagtekens gezet bij het eigenbelang dat ouders bewoog om een remplaçant te nemen: het traditioneel standsbewustzijn verloor terrein aan de groeiende draagwijdte van de verantwoordelijkheden het moderne staatsburgerschap. De welgestelde jonge leden van de bond beloofden elkaar zelf onder de wapens te gaan. In de jaren na de afschaffing van de dienstvervangings zou die politisering van de dienstplichtvervulling zich verder ontwikkelen bij de burgers die de persoonlijke dienstplicht ondergingen. Niet alleen werden pacifisme en antimilitarisme steeds vaker gronden om dienst te weigeren, maar ook groeide in steeds bredere kring de overtuiging dat dienstplicht en stemrecht met elkaar samen gingen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was Nederland neutraal, maar desondanks vroeg de staat langdurige opofferingen van zijn dienstplichtigen die op een enkele dienstweigeraar na hun taak vervulden. Een aantal jaren later was het universeel stemrecht een feit.